

igény is csupán az ötödik kísérleti paradigmánál jelentkezett (minél magasabb volt, annál hamarabb szálltak ki a résztvevők, hiszen vissza kívánták szerezni elvesztett kontrolljukat).

### **b., A megismételt kísérlet kritikája:**

*„Minden nap stresszel teli, nehéz és kényelmetlen események történnek emberek tízezeivel az élet minden területén. Hogy jobban megértsük, hogyan tudjuk a rossz eseményeket jóra vagy jobbra fordítani, szükség van arra, hogy alkalomadtán megvizsgáljuk, hogyan bánnak és küzdenek meg az egyének negatív vagy ellenséges helyzetekkel egy jól-ellenőrzött kísérletben. Az inga talán túl messze lendült a jól-elkészített, gondolatleteli, körültekintően kifejlesztett és lehetőség szerint „megvilágosító”, nagy-hatású vizsgálatoktól a szociális személyiségpszichológiában. Burger cikkének egyik következménye, hogy talán segít újra megnyitni egy fontos vitát.”* (Benjamin és Simpson, 2009, 18.)

Ahogy egy nagy hatású, részleges replikációnál lenni szokott, a szakmai közönség minden egyes, legapróbb változtatást is kemény kritikával illetett. Az American Psychologist már idézett, 2009. januári számában

összesen öt tanulmány (Benjamin és Simpson, 2009; Blass, 2009; Elms, 2009; Miller, 2009; Twenge, 2009) fekteti boncasztalra Burger (2009) ismétlését. Az elsősorban módszertani kritikákat – ahogy korábban a szakmai vita során – szembeállítottam a kísérlet egyes elemeivel.

Miller (2009) elemzése megpróbál számot vetni Burger replikációjának előnyeivel és hátrányaival egyaránt. Véleménye szerint a tanulmány megjelenésének alapvetően két előnye volt: egyrészt lehetőséget biztosít Milgram paradigmájának a részleges reprodukciójára az egyetemeken Ellenőrző Bizottságainak jelen keretei között, másrészt az engedelmesség olyan szintjét produkálta, mely alkalmas Milgram korábbi eredményeivel való összevetésre. Innentől kezdve Miller jóval kritikusabb: egyrészt túlzottan óvatosnak tartja, másrészt túlságosan óvatlannak a kísérletet. Problémásnak, sőt egyenesen kivitelezhetetlennek tartja például a kettős szűrés módszerét, mely borzalmasan idő- és forrásigényessé tenné az egyes replikációkat. Érvelése szerint vagy a kettős szűrés technikáját kellene sutba

dobni, és csak 150V-ig engedni az alanyokat, vagy megtartva, immár a válogatott társaságot engedve 450V-ig (maga részéről inkább az elsőt preferálja). Érvelésében kulcsmozzanatot játszik, hogy a replikáció során Burger (2009) a legkisebb jelét sem tapasztalta a stressznek, mely Milgramnál ilyen szinten már rendszerint jelentkezett. Ambivalens érzésekkel viseltet továbbá a következtetés módszerével szemben. Lehet ugyanis, hogy a 150V-os határ bejósoló értéke az évtizedek során megváltozott, így kétséges annak prediktabilitása. A kísérlet legsúlyosabb hibájaként azonban egy igen komoly etikai hiányosságot tart. Nézete szerint bármennyire is igyekezett Burger (2009) a kísérlet etikussá tételével, annak egy jelentős pontját, a szabad kilépés lehetőségét továbbra sem engedélyezte. Ez továbbra is ellentmond annak az alapvető etikai irányelvnek, hogy a kísérleti személy legkisebb ellenkezésére azonnal be kell szüntetni a kísérletet.

222 Twenge (2009) elsősorban a személyiségpszichológia és az utóbbi évtizedekben végbement kulturális változások felől

közelítette meg Burger (2009) replikációját. Véleménye szerint negyven év alatt az amerikai társadalomban az engedelmesség és tekintély megkopott, ezzel szemben előtérbe került az individualizmus, nárcizmus és asszertivitás, így a 150V-os szint prediktív erejére aligha vehetnénk mérget. Jóslata szerint az engedelmesség csökkenő szintje várható el. Mindemellett kiemelte, hogy a vizsgált minta mind nemi, mind etnikai, mind iskolázottsági összetételben nagyban eltért a Milgram által vizsgálttól, így az eredményei aligha megbízhatóak (teszi ezt annak ellenére, hogy ezek között a csoportok közt Burger (2009) nem lelt szignifikáns különbségekre).

Elms (2009) bár bevallotta elégedetlen a replikációval, elvitathatatlan eredménynek tartja, hogy véget vetett az engedelmességi vizsgálatok „Sötét Korának”. Burger (2009) általa pusztán „cukormentes engedelmességnek” (obedience lite) gúnyolt ismétlése szerinte túl óvatosan bánik az alanyokkal, és annyi feltételt szab a kísérletben való részvételre, hogy eredményei nem hasonlíthatóak össze a klasszikus kísérletével.

Elms (2009) a maga részéről optimista és az engedelmesség visszaszorulása mellett teszi le a garast. Véleménye szerint már a kapott, átlagosan mindössze 70%-os engedelmisségi ráta (szemben Milgram 82,5%-val) a 150V-os pontnál is javuló tendenciát sugall, bár kétségtelenül nem éri el a matematikai szignifikancia szintjét. Érvelésében a visszaszoruló előítéletességet mutatja a leglabilisabb emberek kizárásának ténye is, akik kétségtelenül lázadóbbnak mutatkoztak volna (jelen sorok írója szkeptikus ezen vélemény kapcsán). Végül Elms (2009) égető hiányosságnak érzi az utólagos visszajelzés hiányát is.

Blass (2009), aki talán Milgram és az engedelmisségi kísérletek legavatottabb szakértője, elégedett volt Burger (2009) replikációjával. Véleménye szerint a megismételt kísérlet két, általa (t.i. Blass által) már korábban is hangoztatott eredményt erősít meg: egyrészt, nem bukkant szignifikáns eltérésre az eredeti eredményekhez képest, másrészt nem lett szignifikáns nemi különbségekre sem. Blass (1991) 25 évnyi kutatás adataiból már korábban arra a következtetésre jutott, hogy nincsenek se

szignifikáns nemi, se kultúrközi, se korbeli (mikor készítették a vizsgálatot) különbségek az engedelmisségi kísérletek közt. Blass ezen (mások által gyakran támadott) eredményeinek igazolását vélte felfedezni Burger (2009) replikációjában.

### c.,Lehetséges jövőbeni irányok:

„Nem kérdés, véleményem szerint, hogy a kísérletek reprezentatív mintán regisztráltak a rosszindulatú tekintélynek való engedelmisséget. Az, hogy rengeteg hétköznapi ember kész – a kutatók által adott instrukciókat követve – elviselhetetlen kint okozni egy tiltakozó társuk számára továbbra is – legalábbis számomra – nagy hatású felfedezés, komoly hatással a való életben jelenlevő helyzetek magyarázatára, ideértve a kínzást és népirtást. Miután a Holocaust maga is élt a rosszindulatú tekintéllyel, mely az emberek hihetetlenül nagy számát engedelmisségre készítette, és az összes elképzelhető módon fájdalmat okozott, a Milgram és Holocaust közti kapcsolat meggyőző – eddig a pontig. A kísérletek ugyanis általánosítanak olyan személyekre is a náci Németországban, akik parancsokat teljesítettek, anélkül, hogy bármilyen ellenérzéssel viseltettek volna a zsidósággal szemben, és akik nem bírtak a Goldhagen által elimináló vagy

*antiszemita nézetekként aposztrofált vélekedésekkel. Nem gondolom, hogy képesek lennének megérteni ezen egyének viselkedését – és a megszámlálhatatlan közreműködőt, akik úgymond mellékesen engedelmeskedtek –, ahogy az engedelmességi kísérletekben résztvevőkéét sem.” (Miller, 2004, 233-234.)*

Az eddigiekben elsősorban a módszertani, tudományos és etikai vonatkozásait vizsgáltam az engedelmességi kísérleteknek, eltekintve egy igen fontos momentumtól, mely azok hasznosságát érinti. A költségkockázat elemzés minden egyes kutatás elengedhetetlen tartozéka (Varga, 2008), így itt is számot kell vetnünk azzal, hogy túl a „tudomány a tudományért” érven (azaz a teoretikus ellentmondások tisztázásán) mégis milyen haszonnal járhat Milgram kísérleteinek megismétlése.

Blass (1991) összesen öt jól megfogható érvet sorol fel az engedelmességi kísérletek fontossága mellett: 1. az eredményei robosztusak, 2. talán az egyik legátfogóbb kísérleti kutatás a szociálpszichológia történetében, 3. nehéz bármilyen más módon megközelíteni az engedelmesség kérdését, 4. a pszichológia

területein kívül is szokatlan relevanciával bír, 5. a szituáció jól megragadható hatását bizonyítja a személyiséggel szemben. Blass (1991) további érvei közt szerepel a személyiségreleváns elemek feltárása. Véleménye szerint azon túlmenően, hogy az emberek miért engedelmeskedtek a kísérleti szituációban, pusztán az lehet érdekesebb, hogy miért nem engedelmeskedtek. Akárhogy is nézzük, annak a – paradigmától függően – 35-90% „lázadásának” okairól vajmi keveset tudunk. Bár a külső-belső kontrollal, a bizalommal-gyanakvással, a tekintélyelvűséggel, a vallásossággal vagy – épp Burger nyomán – a kontroll utáni vággyal kapcsolatot mutat az engedelmesség, ezen összefüggések rendszerint gyengék és sokszor ellentmondásosak. Napjainkban, mikor már nagy múltra visszatekintő, sokszor kipróbált kérdőívek is a rendelkezésünkre állnak, komoly esély mutatkozik ezek tisztázására.

Miller (2009) ezen felül egy sor kérdést tesz fel, melyek megválaszolása mind a kísérlet érvényességére, mind az emberek hétköznapi viselkedésére nézve perdöntő lehet. Vajon egy

tökéletesen engedelmes ember nagyobb valószínűséggel tenné rosszat egy másik társával szemben egy későbbi időpontban, más kísérleti felállásban? Vajon az önészlelés bejósolható változáson megy keresztül, és azok, akik engedelmeskedtek vagy fellázadtak, vajon a jövőben gyakrabban viselkednek destruktív, netán proszociális módon? Vajon az egyének valóban racionalizálják az engedelmességüket, és azt kívánatosnak és hasznosnak vélik? Mennyiben vállalják a felelősséget tetteikért egy ilyen alárendelt szerepben? Vajon megjelenne-e a „csak parancsokat teljesítettem” elsődleges védekezésként? stb.

Mindezek nyomán azt lehet mondani, hogy az engedelmességi paradigma újrafelfedezése kellő haszonnal kecsegtet a pszichológia tudománya és hétköznapi életében is.

## Összefoglalás

„Elengedhetetlenül fontos annak megértése, hogy a [Milgram-féle engedelmességi] vizsgálat miért ragadja magával a pszichológusokat, pszichológushallgatókat és hétköznapi állampolgárokat egyaránt. Minden momentuma megvan ahhoz, hogy

*experimentum crucisként beszéljünk róla, egy olyan kísérletként, amely rettenetesen fontos kérdésre válaszol. Nagy kérdést tett fel, fontos kérdést, a vak engedelmesség legvégső kérdését – milyen messze megy el egy ember, hogy komoly fájdalmat okozzon egy idegennek, ha egy tekintélyszemély utasítja rá? Ez nem csak pszichológiai kérdés. Ez egy morális kérdés.”* (Benjamin és Simpson, 2009)

A fentiekben megkíséreltem összefoglalni és leülepitni az engedelmességi kísérletek által felvert évtizedes port, mely ma újult erővel tombol a pszichológiában. Zárszóként két fontos momentumot szeretnék még kiemelni, melyek nem kaptak kellő hangsúlyt az elemzés során.

Az első ilyen a megtévesztés problematikája, melyre már Az engedelmességi kísérletek etikai kritikája részben kitértem. A probléma itt alapvetően kettős (Herrera, 2001): egyik oldalon állnak a bármilyen megtévesztés ellenzői, míg a másikon ennek a favorizálói. Az ellenzők morális-filozófiai nézőpontból szemlélik a megtévesztéskérdését. Véleményük szerint, ha a társadalomtudósok megtévesztéssel élnek az egyrészt megsérti a kísérleti